

ЧИ БУЛА УКРАЇНА КОЛОНІСІЮ НА РУБЕЖІ XIX - XX ст.?

Відзначення столітнього ювілею виходу у світ першої на території Наддніпрянської України україномовної газети «Хлібороб», яке відбулося у Полтаві 24-25 листопада 2005 року, є поза будь-яким сумнівом важливою подією у нашому житті. Це, окрім усього іншого, чудова нагода зайвий раз проаналізувати історичне минуле українського народу, розставивши відповідні акценти на тих чи інших доленосних подіях. Зробити це важливо як з чисто наукової, так і практичної точок зору. Відомо, що в сучасній Україні існують політичні сили, ідеалом яких є «об'єднання», «приєднання» чи так зване «воз'єднання» з Росією. Термінологія в даному випадку особливої ролі не грає, адже кінцева мета - жити в одній державі з Росією. Нерідко як аргумент прихильники цієї точки зору наводять факти з нашого минулого. Показово у цьому плані є книга Леоніда Кучми «Україна - не Росія», де, як і у сумнозвісних радянські часи, стверджується, що Україна у складі імперії не була колонією. «Я відкидаю гіпотезу «колоніальної» експлуатації України не лише тому, - пише колишній президент, - що захищаю честь рідної країни, я просто не бачу в цій гіпотезі логіки і правдоподібності».¹ Беручи до уваги наявність у такої позиції численних прихильників, є потреба зупинитися на цій точці зору детальніше. Насамперед слід визначитися із поняттями. Що таке колонія? На це питання згаданий автор відповіді не дав, а на підтвердження своєї думки почав розповідати про збудовані на території України заводи і фабрики та досягнення вчених, фахівців різних галузей знань українського походження за часів російської та радянської імперій. Поняття «колоніалізм» походить від французького colonialisme, а останнє у свою чергу від латинського colonia - поселення. Словник іншомовних слів визначає поняття «колоніалізм» як «політичне, економічне й духовне поневолення слаборозвинених країн пануючими класами експлуаторських держав»². Подібне (на думку автора цих рядків), але точніше визначення дає і тлумачний словник С.І.Ожегова: «Колонія - країна, захоплена силою, і та, що експлуатується імперіалістичною державою (метрополією), яка позбавлена державної самостійності».³ Отже, відзначимо, що перша ознака поняття «колонія» - захоплення силою. Чи є в когось сумніви щодо факту захоплення, коли пам'ятати про вигнання з України непокірного несамовитому самодержцю Петру I законно обраного козаками (згідно з договором 1654 року) гетьмана Івана Мазепи? А зруйнування Запорозької Січі 1775 року і ув'язнення кошового отамана Петра Калнишевського, який під час Російсько-турецької війни 1768-1774 років допомагав Росії громити турків? Другим критерієм поняття «колонія» є позбавлення державної самостійності. Воно відбувалося поступово практично відразу ж після відомої Переяславської угоди Богдана Хмельницького, завершившись наприкінці XVIII ст. перетворенням Гетьманщини у звичайну провінцію Російської імперії. Як перша, так і друга вищезгадані позиції є очевидними і не потребують особливої аргументації. Що ж до третьої ознаки колонії - експлуатації, то щодо неї думки розходяться. Радянські історики, не кажучи вже про дворянську історіографію XIX - початку XX ст., категорично заперечували колоніальне (в економічному розумінні) становище України, Білорусі та інших європейських народів царської Росії.⁴ Лише окремі автори, і то виключно з числа великоросів, які не боялися бути звинуваченими в «буржуазному націоналізмі», визнавали, що національні окраїни Російської імперії таки були колоніями. «Особливості національного питання в Росії, - писали, наприклад, у 1976 р. московські історики Тетяна Бурмистрова і Віра Гусакова, - полягали в тому, що: пануюча нація - великороси, яка займала величезну суцільну територію, становила

у 1914 р. близько 70 млн. осіб. **Пригноблені і безправні** (підкреслено автором. - **М.Я.**) народи становили 57% населення (у тому числі: українці -17, поляки - 6, білоруси - 4,5%)... Росія була країною із найвідсталішим і реакційним державним ладом у порівнянні з іншими європейськими державами. Національний гніт у Росії був сильнішим, ніж в інших державах, і характеризувався повним безправ'ям національних меншин, переслідуванням національної культури, насильницькою русифікацією, нівеченням економіки, яка пристосувалася до потреб російської буржуазії і царизму».⁵

Цікаво, що апологети Комуністичної партії, для яких Ленін був (і залишається) своєрідною іконою, ніколи не цитували у цьому зв'язку його наукових праць, де вождь більшовиків прямо вказує на Україну як колонію Росії. Так, характеризуючи Російську імперію епохи капіталізму, Ленін у 1911 р. писав: «Особливістю цієї національної держави, по-перше, є те, що «іногородці» (які становлять у цілому більшість - 57%) населяють якраз окраїни; по-друге, те, що пригноблення цих іногородців значно сильніше, ніж у сусідніх державах (і навіть не тільки в європейських); по-третє, те, що в цілому ряді випадків пригноблені народності, які живуть по окраїнах, мають своїх співродичів по той бік кордону, які користуються більшою національною незалежністю (досить згадати хоча б по західному і південному кордону держави - фінів, шведів, поляків, українців, румунів); по-четверте, те, що розвиток капіталізму у загальній рівні культурі нерідко вищі в «іногородницьких» окраїнах, ніж у центрі держави».⁶ В іншій праці, опублікованій у травні 1913 р., той же Ленін охарактеризував внутрішню політику царизму епохи Петра Столипіна так: «Урядова політика, політика поміщиків, підтримуваних буржуазією, пройнята вся наскрізь чорносотенним націоналізмом».⁷ Викриваючи націоналістичну політику царизму, Ленін у 1914 р. серед інших країн, підлеглих Росії, називає конкретно й Україну. Він говорить про грубий, звірячий урядовий націоналізм, який «гнітить і душить Фінляндію, Польщу, Україну, євреїв і всі народності, які не належать до великоруської».⁸ Саме колоніальне становище національних окраїн давало підстави передовим мислителям XIX ст. називати Росію «тюрмою народів». В основу такого поняття було покладено, насамперед, їх економічне пограбування російськими дворянами-землевласниками, які за сумнівні заслуги перед вітчизною одержали величезні земельні масиви на територіях неросійських національностей, пограбування купкою капіталістів-олігархів, що вели торговельні справи, та фабрикантів-підприємців, які виробляли товари, шукали і знаходили відповідні ринки збуту, купкою купців, різних підрядчиків і звичайних пройдисвітів, що з часів Катерини II оточили вінченосних осіб.

Виразні риси колоніальної політики царизму чітко проявили себе в процесі ліквідації автономної України. Нещодавно широкий громадськості став відомий показовий у цьому плані факт: у 1763 році на прохання Кирила Розумовського відкрити у Батурині університет цариця написала таку відповідь: «колоніальним народам університеты иметь запрещається».⁹ Як бачимо, тогочасні керманічі Росії вважали Україну колонією, а окремі сучасні політики, що претендують на виразників історичної правди, ні. Чому б це так? Чи не є це проявом того, що психологи називають «шведським синдромом», під яким розуміється формування приязних стосунків жертви і її ката?

Ліквідація автономії України, окрім втрати ознак державності, стала серйозною перешкодою у формування української буржуазії, бо саме автономія, за словами вже неодноразово згаданого Володимира Ульянова, «дозволяє нації, насильно вдержуваній у кордонах даної держави, остаточно сконституюватись як нація, зібрати, пізнати, зорганізувати свої сили».¹⁰

Але ж політика царського уряду якраз і була спрямована на те, щоб стерти насильницьким шляхом будь-які національні особливості української нації. Ліквідовуючи автономію України, російське самодержавство переслідувала насамперед економічна мета. Що являла собою на практиці економічна колонізація окраїн, коли мова йде про нашу Батьківщину? Це, перш за все, проникнення

російських підприємців, купців, російських капіталістів в економіку території, населеної іншим етносом. Причому таке проникнення здійснювалося не в ході конкурентної боротьби, а за допомогою дискримінації українських підприємців. Характерним у цьому відношенні є приклад Києва, де наприкінці XVIII ст. місцевий купецький елемент був витіснений російським. Так чи інакше, але на середину XIX ст. російське купецтво вже переважало у більшості українських губерній. Дослідник історії Чернігівщини Домонтович свого часу писав: «Купецтво Чернігівської губернії майже на дві третини складається з великоросів та євреїв, і лише одна третина припадає на долю корінного населення - малоросіян».¹¹ Подібне явище було характерним і для інших губерній, про що свідчать відповідні праці економістів позаминулого століття.¹² Якщо говорити про торгівлю, то вона мала яскраво виражений колоніальний характер. З України ввозили такі товари, як цукор, вовну, необроблені шкури, тютюн, хліб, сало, вино, залізо, вугілля, тобто в основному сировину і продукти харчування. Натомість в Україну з Центральної Росії надходила продукція переробних галузей: оброблена шкіра, залізні вироби, взуття. Якщо порівняти прибутки від продажу сировини і готових виробів, то останні набагато перевищують відповідні показники товарів першої з вищезазначених груп. Так, у 1862 р. на Іллінському ярмарку в Полтаві, який щодо товарообігу був найбільшим в Україні, було продано товарів на загальну суму 15,2 млн. руб. При цьому на різні тканини припадало 44% продажу, тоді як на залізо 6,5%, цукор - 2,3%.¹³ Не важко здогадатися, хто одержував основні прибутки від ярмаркової торгівлі в Україні.

А тепер розглянемо, кому належали підприємства в найбільших промислових центрах України. У Харкові, наприклад, 1871 року діяло 6 чавуноливарних заводів. Їх власниками були 4 росіяни: Пономарьов, Рижов, Костін, Кочеров і 2 іноземці: Вестберг і Пільстрем. Серед власників 13 тютюнових фабрик, які функціонували у Харкові, також не було жодного українця.¹⁴ В одному з найбільших промислових центрів України Києві у 1890 р. з 11 машинобудівних і чавуноливарних заводів шість належали іноземним підданам, три - полякам і два - обрусілим іноземцям. Серед 93 інших київських підприємств українська дослідниця Олена Лугова нарахувала лише 6 українських прізвищ.¹⁵ Панівне становище росіяни та іноземці посідали і в металургійній промисловості. Те ж саме стосується і сільськогосподарського машинобудування, де майже всі великі заводи належали іноземним капіталістам: Гельферіх-Саде, Мельгозе в Харкові; Юдін і Фільверт у Києві; Ген в Одесі; Ельворті в Єлисаветграді; Ленн і Вільман в Олександрівську і т. д.¹⁶ Якщо приналежність заводів і фабрик російським та іноземним власникам можна якимось чином виправдати, зіславшись при цьому на затратений під час будівництва цих споруд приватний капітал, то факт наявності у розпорядженні польських і російських поміщиків колосальних масивів споконвічних українських земель можна пояснити лише брутальним насиллям над нашими пращурами. Відпустивши у 1861 р. селян на свободу, поміщики залишили 93,9% дрібних товаровиробників України без достатніх засобів до існування.¹⁷ Самі ж не бідували. Так, у Таврійській губернії серед 5 найзначніших землевласників не було жодного українського прізвища, а саме: Фальц-Фейн (200 тис. дес.); Вассал (60 тис.); Дурново (50 тис.).¹⁸ У Херсонській губернії найбільшими землевласниками були: Романов (74 тис. дес.); Трубецькой (26 тис.); Гагарін (13 тис.); Сухомлинов (21 тис. дес.).¹⁹ У Катеринославській губернії - Дебальцев (18 тис. дес.); Ігнатєва, Бориславські та Лівен (понад 10 тис. дес. кожен).²⁰ Відомі на Правобережній Україні польські поміщики Потоцькі володіли: графи Йосип Альфредович і Костянтин Костянтинович відповідно 67 тис. дес. і 188 тис. дес.; Маврикій Потоцький - 111 тис. дес.²¹ На Полтавщині найбільшими землевласниками були «їх височества герцоги Г.Г. та М.Г.Макленбург-Стрелицькі і принцеса Саксе-Альтенбургська», яким у Костянтиноградському повіті належало більше 50 тис. дес. полтавського чорнозему.²² Можна, звичайно, назвати великих землевласників і латифундистів українського походження, як от: Терещенко (141 тис. дес.),

Харитоненко (40 тис.), Кочубей (35 тис.) та ряд інших. Проте слід пам'ятати, що родина Терещенків чи того ж Харитоненка відповідні угіддя не загарбала, посилюючись на відповідні «пожалування» монарших осіб Речі Посполитої чи Російської імперії, а протягом століття шляхом конкурентної боротьби на земельному ринку придбала їх собі цілком законним навіть з погляду селянства шляхом. Це, по-перше. По-друге, названі прізвища були не загальним правилом, а скоріше винятком із нього. Низька питома вага української торговельної, промислової і сільськогосподарської буржуазії свідчила про її слабкість, а значить і нездатність очолити національно-визвольний рух. Не сподіваючись на перемогу, вона зосередила свою увагу виключно на проблемах особистого збагачення, що дуже вдало охарактеризував наш видатний мислитель Іван Франко. «Великі соціальні п'явки, - писав він, - насавшись до надлюдських розмірів, можуть навіть пальцем не кивнути для добра тої нації, якої соками вони наситилися, се доказують нам приклади наших домашніх Харитоненків, Терещенків і братії їх».²³ Михайло Терещенко як міністр закордонних справ Тимчасового уряду у червні 1912 р. у складі російської делегації приїздив до Києва умовляти керівників Центральної Ради відмовитися від намірів відновлення української державності. Нічого спільного з інтересами українського народу не мав на початку ХХ ст. і рід князів Кочубей. Скажімо, Віктор Кочубей, що був власником Диканського маєтку, у побуті користувався навіть не російською, а переважно французькою мовою, про що свідчить, зокрема, його щоденник.²⁴

Сучасна російська істографія, виступаючи, за окремими винятками, з яскраво виражених націоналістичних позицій, схиляється до безпідставного вихваляння економічного розвитку своєї країни на рубежі ХІХ і ХХ ст. Так, московський дослідник А.І.Степанов опублікував у найвпливовішому російському науковому журналі «Вопросы истории» статтю, у якій з неприхованим захопленням розписав багатства Росії напередодні Першої світової війни. «Росія, - пише він, - мала у своєму розпорядженні багатств на 160 млрд. руб. (8,6% світових), на 3-му місці після США (400 млрд.-21,6%) і Британської імперії (230 млрд.-12,4%)».²⁵ Подібні публікації для сучасної російської преси не є поодинокими.²⁶ У даному випадку має місце прояв відомих традицій радянської історіографії, для якої характерним було маніпулювання загальними цифрами, на кшталт того, яке місце посідав колишній СРСР у світі з виробництва металу, цементу, коксу і т. п., у той час як головним показником добробуту є якість життя. І справді, звичайного громадянина цікавить в першу чергу питання: якою мірою отримані від тієї чи іншої діяльності засоби до існування забезпечують його потреби. Якщо говорити про наших предків, які свого часу перебували під скіпетром російського царя, то при усьому бажанні хвалитись, а тим більше захоплюватись, нічим. Численними дослідженнями ще у ХІХ ст. було доведено, що «смертність залишалась у Росії значно вищою, ніж у західноєвропейських країнах...»²⁷ Цікаві дані були одержані земськими статистами щодо Полтавської губернії, де у 1897 р. 10,5% тих, кого було обстежено, до військової служби визнано не придатними через хронічні хвороби. Через три роки, у 1900 р., таких призовників виявилось ще більше - 11,8%.²⁸ Зауважимо, що згадані роки не були найнесприятливішими для народонаселення Полтавщини, про що свідчать узагальнюючі дані за 1874 - 1883 роки, коли відсоток забракованих становив у середньому 31,1%. Подібне становище було характерним і для інших корінних українських губерній, а саме: Київська губернія - 29,7% забракованих; Подільська - 27,6%, Волинська - 27,4%; Чернігівська - 23,9%. Для порівняння наведемо відповідні дані по деяких російських губерніях: в Тульській губернії чисельність забракованих виявилася удвічі меншою - 13,5%, Ярославській - 10,1%, Смоленській - 6,2% і т.д.²⁹ В окремих губерніях центральної Росії були, звичайно, і вищі показники, проте це вже проблеми того ж таки російського народу, який створив саме таку, а не іншу систему державної влади. Ми ж говоримо у даному випадку про наші, українські проблеми, існування яких значною (якщо не вирішальною) мірою пояснювалось

поневоленням наших предків. Про загальну картину експлуатації природних ресурсів України вузьким колом іноземних визискувачів мова вже йшла. Залишається лише навести як ілюстрації деякі офіційні дані щодо бюджету українських губерній. У 1911 році прямих податків і різноманітних платежів на Полтавщині було зібрано 27943353 руб.; у 1912 р. - 30140128 руб.; у 1913 р. - 31306184 руб. Витрати ж імперії на управління краєм були набагато скромнішими: у 1911 р. - 16935848 руб.; у 1912 р. - 18433161 руб. і в 1913 р. - 21695960 руб. Загалом виходить така картина: прибутки за три роки - 89389665 руб., а витрати - 57064969 руб., тобто на 32324696 руб., або майже на третину менше.³⁰ Таким чином, одна лише Полтавщина давала в бюджет Російської імперії на початку ХХ ст. 10 млн. руб. чистого прибутку. Це і є економічна передумова національно-визвольного руху в Україні на рубежі ХІХ і ХХ ст., адже його лідери, у числі яких були, безумовно, брати Шемети, хотіли використовувати прибутки від господарської діяльності свого народу для його потреб, тоді як десятки мільйонів йшли на утримання жандармів, шпигунів, в'язниць і царської камарильї. З іншого боку, зрозумілими є прагнення російських націоналістів за будь-яку ціну зберегти контроль над Україною. Навіть комуністи в особі Леніна, які повсюдно твердили про право націй на самовизначення, ніколи не відмовлялися від своїх претензій на Україну, оголосивши в грудні 1917 року війну Українській Народній Республіці.

Хоч у 1991 році депутати-комуністи і проголосували під тиском відомих обставин за незалежність України, проте і сьогодні вона, на жаль, не є їх ідеалом. Це теж один із наслідків колоніального минулого України, адже в жодній країні з довготривалою державницькою традицією немає партій, які б виступали проти такого, здавалося б, очевидного усім людям, що мають здоровий глузд і тверду пам'ять, принципу, як самоврядування нації.

Джерела та література:

- 1 Кучма Леонид. Украина не Россия. - М.: Время, 2004. - С. 147.
- 2 Словник іншомовних слів. За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. - К.: Головна редакція УРЕ, 1997. - С. 340.
- 3 Ожегов С. И. Словарь русского языка. - М.: Гос. Изд-во иностр. и национ. словарей, 1961. - С. 277.
- 4 Див., напр.: Історія Української РСР. Т. 2. - К.: Наукова думка, 1958. - С. 12-13.
- 5 Бурмистрова Т. Ю., Гусакова В. С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий России. 1905 - 1917 гг. - М.: Мысль, 1976. - С. 9.
- 6 Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. // Твори. Т. 25. - С. 258.
- 7 Ленін В. І. Робітничий клас і національне питання. // Твори. Т. 23. - С. 144.
- 8 Ленін В. І. До питання про робітничих депутатів у Думі та їх декларації. // Твори. Т. 22. - С. 193.
- 9 Бушак Станіслав. Свідки долі славного роду. // Урядовий кур'єр. - 2004. - 30 січня.
10. Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення. // Твори. Т. 30. - С. 39.
- 11 Домантович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губ. - СПб., 1865. - С. 156.
- 12 Див., напр.: Шмидт А. Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния. - СПб., 1863.- С. 559; Павлович В. Материалы для географии и статистики России. Екатеринославская губерния. - СПб., 1862 - С. 260 та ін.
- 13 Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку в 60-90 роках ХІХ ст. - К.: Наук. думка, 1968. - С. 117.
- 14 Лугова О. І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал. - 1967. - № 3. - С. 21.
- 15 Так само.
- 16 Гуржій І. О. Вказ. праця. - С. 33.
- 17 Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.). - К.: Наук. думка, 1970. - С. 32.
- 18 Ярошко А. Робочий вопрос на Юге. Его прошедшее, настоящее и будущее. - М.; 1894. - С. 230.
19. Краткие справочные сведения о некоторых русских хозяйствах. Вып. 1-2. - СПб, 1897. - С. 10.

- 20 Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2. Бахмутский уезд. - Екатеринослав, 19=985. - С. 14.
- 21 Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX - начало XX века). - М.: Наука, 1969. - С. 384.
- 22 Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX - начале XX века. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1962. - С. 352.
- 23 Франко Іван. Поза межами можливого // Львівський Науковий Вісник. - 1900. - Т. XII. - С. 5.
- 24 Центральний державний історичний архів Росії. - Ф. 971. - Оп. 1. - Спр. 112: «Дневник путешествий кн. Василия Викторовича Кочубея по Англии». - 116 арк.
- 25 Степанов А. И. Место России в мире накануне первой мировой войны // Вопросы истории. - 1993. - № 2. - С. 159.
- 26 Див., напр.: Козлов А. Житница Европы. Конец XIX - начало XX века // Международная жизнь. - 1992. - № 5. - С. 132-139; Тюкавкин В. Деревенский прорыв // Быльс. - 1992. - № 3. - С. 5-6; Платонов О. Наше экономическое чудо // Москва. - 1995. - № 3. С. 148-152 та ін.
- 27 Чертова Г. И. Смертность населения России в XIX в. по исследованиям современников // Брачность, рождаемость, смертность России и СССР. Сб. статей. под ред. А. Г. Вишневого. - М.: Статистика, 1977. - С. 165.
- 28 Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1902 г. - Полтава, 1902. - С. 9.
- 29 Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. Часть 1. - СПб., 1903. - С. 31.
- 30 Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. - Полтава, 1915. - С. 192.
-

Віктор Шевченко

СТАН НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (кінець XIX - початок XX ст.)

З набуттям Україною державної незалежності подальша її розбудова неможлива без неухильного підвищення освітнього рівня українського народу. Право кожного громадянина на освіту сьогодні гарантоване державою і закріплене у 53-й статті Конституції України¹. При цьому успішне вирішення даної проблеми настійно вимагає не тільки узагальнення і творчого осмислення педагогічного досвіду, набутого попередніми поколіннями, але й глибокого вивчення історії розвитку народної освіти на українських землях у різні історичні періоди. З цього погляду, зокрема, заслуговує на увагу проблема стану народної освіти в Україні наприкінці XIX - на початку XX століття. Адже саме цей період був чи не найсуперечливішим в історії розвитку народної освіти на українських землях. З одного боку, потреби капіталістичного розвитку об'єктивно диктували необхідність підвищення її рівня. З іншого, політика російського самодержавного уряду щодо неросійських народів імперії здійснювалась у нерозривному зв'язку з національним гнобленням останніх, особливо у галузі мови, культури та освіти. Освіта народу лякала царизм і робила його безжалісним до неї. Не дивно, що саме цей період у розвитку народної освіти в Україні завжди привертав і продовжує привертати увагу багатьох дослідників². Тим не менше, багатогранність проблеми примушує знову і знову повертатися до її вивчення, в тому числі й регіонального. Зокрема, в даному повідомленні зроблено спробу відтворити на основі спеціальної літератури, опублікованих та архівних джерел стан розвитку народної освіти в Лівобережній Україні в кінці XIX - на початку XX століття.